

УДК 334.027

М. А. Булат

Криворізький економічний інститут

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ЯК ЗАПОРУКА ЕФЕКТИВНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ

Розглядаються основні засади здійснення аграрних перетворень, що є основною домінантою ефективності державної бюджетної підтримки агропромислового комплексу України.

Ключові слова: державна підтримка, соціально-економічні наслідки, ефективність аграрних перетворень, сільськогосподарське виробництво.

Рассматриваются основные принципы осуществления аграрных преобразований, которые являются основной доминантой эффективности государственной бюджетной поддержки агропромышленного комплекса Украины.

Ключевые слова: государственная поддержка, социально-экономические последствия, эффективность аграрных преобразований, сельскохозяйственное производство.

Basic principles of agrarian transformations realization which are the dominant of the efficiency of state budgetary support of agricultural complex of Ukraine are examined in the article.

Key words: state support, social and economic consequences, efficiency of agrarian transformations, agricultural production.

Уся державна політика в галузі національного сільського господарства має враховувати дещо нижчий рівень його розвитку порівняно з європейськими та іншими країнами світу, що знаходить прояв у показникові продуктивності праці, який відображає економічну ефективність господарювання. Через конкуренцію її не можуть витримати ті виробники, у яких продуктивність праці нижча.

У країнах світу сільське господарство перетворилося на сферу з високими технологіями. Вітчизняне аграрне виробництво все ще використовує неефективні технології. Радикально виправити ситуацію, лише збільшивши обсяг бюджетних асигнувань, не вдасться. Питання потрібно поставити в площині перерозподілу доходів суспільства між галузями та секторами економіки. Розв'язання цієї проблеми сприяло б забезпеченню достатнього фінансування галузі для освоєння інновацій та задоволення потреб населення у продовольстві, як важливого соціального завдання.

Зрозуміло, що спрямування в аграрну сферу економіки значних державних коштів повинно супроводжуватися заходами щодо на забезпечення дієвого обліку та контролю за розподілом бюджетних асигнувань, їх цільовим та ефективним використанням товаровиробниками. Серед українських учених, які приділили увагу розробці наукових засад функціонування державної підтримки сільського господарства, відомі наукові дослідження О. М. Бородіної, М. П. Вітковського, В. П. Галушка, О. Є. Гудзь, М. Я. Дем'яненка, А. Д. Діброви, М. М. Ільчука, М. В. Калінчика, О. М. Карасика, С. М. Кваші, І. В. Кобути, П. А. Лайка, Ю. Я. Лузана, І. І. Лукінова, Ю. О. Лупенка, В. М. Малеса, М. Й. Маліка, О. М. Могильного, Л. В. Молдаван, О. О. Непочатенко, П. Т. Саблука, П. А. Стецюка, Б. Й. Пасхавера, І. В. Прокopi та ін.

Потреба державного регулювання національного сільського господарства актуалізується особливими умовами ведення галузі, а саме: розпадом великих формувань, спрацьованістю техніки, скороченням поголів'я корів через невважене проведення реформ, високим рівнем монополізації галузей, що постачають ресурси, низькою інвестиційною привабливістю досліджуваного сектору тощо.

За період економічних і соціальних перетворень для населення формувалися

дуже занижені мотиви зайнятості, йшлося лише про задоволення найнеобхідніших людських потреб – продовольче забезпечення, матеріальну необхідність. Однак вести мову про продуктивність сільської зайнятості, високий рівень доходів від неї поки що передчасно. Тим більше, для усвідомлення й задоволення потреби працівників у самоствердженні потрібен тривалий час.

Ситуація із зайнятістю та можливостями працевлаштування на селі надто загострилася, адже нині найчастіше неможливо знайти роботу за місцем проживання.

Однією з характеристик сучасної трудової діяльності сільського населення є невисокий рівень зайнятості в аграрному секторі.

Ще одна особливість сучасної зайнятості сільського населення – масштабна трудова міграція, яка характеризується часткою зайнятих поза межами свого населеного пункту, у тому числі в містах й за кордоном.

Кількість найманих працівників у галузі зменшилася у 2009 р. порівняно з 2008 р. на 2 млн осіб (табл. 1).

Таблиця 1. Тенденції зайнятості в аграрному секторі в Україні за 1990–2009 рр.

Показник	1990	1995	2002	2006	2007	2008	2009
Зайнято населення у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, тис. осіб	4959,8	5257,5	4334,1	3986,3	3633,8	3468,1	3256,5
Кількість найманих працівників, тис. осіб	4281,4	3514,0	2752,8	1418,1	1295,3	1104,2	986,8
Зайнято у господарствах населення, тис. осіб	678,4	1743,5	1581,3	2568,2	2338,5	2363,9	26

Джерело: [7].

У господарствах населення механічно перемістилося до 38 % зайнятих у сільському господарстві, переважно вивільнених із сільськогосподарських підприємств. Без жодних економічних підстав виробництво валової сільськогосподарської продукції у господарствах населення зросло приблизно на чверть. У зв'язку з цим більш вагомою має бути роль держави у відбудові соціальної сфери села. Якщо 20 років тому йшлося про диспропорції щодо соціального розвитку міста і села, то зараз село відстало за абсолютною більшістю параметрів, що визначають життєве середовище: доступність освіти, медичних, культурних і побутових послуг, доріг, комунальних мереж, зв'язку, транспортного забезпечення тощо – сільська поселенська мережа є непривабливою для проживання, особливо молоді.

Зайнятість в особистому селянському господарстві потребує більш чіткої урегульованості з боку держави. Наприклад, на думку Ю. Е. Губені, з досвіду проведення аграрної реформи у Чеській Республіці, більш чітка ідентифікація зайнятих в аграрній сфері сприятиме реалізації важелів стимулювання членів особистих селянських господарств до реєстрації господарської діяльності, а також легалізації їхньої основної діяльності в несільськогосподарській сфері [1]. Це можуть бути заходи протекціоністського характеру – фінансової підтримки, цінового, податкового регулювання тощо, а також можливість участі в державних цільових програмах підтримки розвитку, доходів, пільгового кредитування тощо. При цьому переваги легалізації й ідентифікації зайнятості повинні перевищувати втрати від оподатку-

вання доходів, запровадження загальнообов'язкового пенсійного страхування, позбавлення субсидій для відшкодування витрат на придбання скрапленого газу, палива й інших видів соціальної допомоги тощо.

Світовий досвід підтверджує також, що внаслідок загального скорочення зайнятості в аграрному секторі доцільною є переорієнтація, диверсифікація видів діяльності в цій сфері за рахунок виробництва як певних товарів, на які зростає останнім часом попит, у тому числі й непродовольчого призначення, так і продукування суспільних благ і послуг [2].

У сучасних умовах економічно виграють ті підприємства, що модернізують виробництво, упроваджують ресурсоощадні, екологічно безпечні технології, інноваційні системи утримання худоби, забезпечують виробництво якісної і безпечної продукції, відшукують нові маркетингові канали просування агропродовольства. Тому постає нагальна потреба в нових знаннях.

Після майже повного занепаду системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів сільськогосподарського виробництва (за останні 15 років скорочення обсягів становило відповідно майже 15 і 70 разів) через фінансову скруту, динамічні процеси вивільнення працівників, сьогодні спостерігається лише деяка активізація в цій сфері. Проте за даними 2009 р. рівень підвищення кваліфікації найманих працівників у сільському господарстві майже в 2,5 рази менший ніж загалом за всіма видами економічної діяльності та у 4,8 раза – у промисловості (табл. 2).

Таблиця 2. Підготовка та підвищення кваліфікації кадрів в сільському господарстві за 1999–2009 рр., % до загальної кількості працівників

Вид економічної діяльності	Навчилися новим професіям		Підвищили кваліфікацію	
	1999	2009	1999	2009
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	0,5	1,8	0,6	3,4
Промисловість	4,8	7,9	8,1	16,5
Всього в економіці	2,5	2,9	5,8	9,9

Джерело: власні розрахунки на основі інформації Держкомстату України за 1999 та 2009 рр.

Відкладати вирішення цих проблем, мотивуючи глобальною кризою – помилковий шлях. Більше того, ігнорування цих питань ще більше поглиблює кризові явища в АПК, а подекуди уже зробить їх незворотними. Щоб запобігти цьому, на нашу думку, в умовах щорічного дефіциту фінансових ресурсів будівництво об'єктів соціальної інфраструктури на селі треба покласти на суб'єктів господарювання з подальшою обов'язковою компенсацією цих витрат із бюджетів усіх рівнів, зафіксувавши цю статтю видатків захищеною.

Потрібно також зважати і на той факт, що в майбутньому співвідношення зайнятих у сільськогосподарському виробництві неминуче наблизитиметься до оптимальних параметрів високорозвинених країн Заходу, де, як відомо, лише 1,5–2 % сільського населення годують націю (в Україні – 18 %). Однак до такого рівня треба рухатися цивілізованим шляхом не одне десятиріччя, спираючись на високі новітні технології, на підвищення продуктивності праці, а не за рахунок штучно прискореного вимирання сільської поселенської мережі [3].

Отже, з одного боку, держава має сприймати об'єктивний процес збільшення господарств як реальний шлях до високотехнологічного та конкурентного виробництва. Але його суттєвим соціальним недоліком є різке скорочення зайнятих у виробництві, прискорена деградація і навіть вимирання «неперспективних» сіл.

У цьому плані важливий розвиток соціальної інфраструктури, завданням якої є створення загальних умов життєзабезпечення селян, задоволення їхніх споживчих потреб, особливо в послугах.

З початком реформ у соціальній інфраструктурі сільських територій простежувалися переважно негативні тенденції. Найвідчутнішими наслідками є зведення до мінімуму оновлюваності (старіння) житлового фонду, згорання мережі закладів соціально-культурного призначення, погіршення стану і забезпеченості сіл інженерними комунікаціями та спорудами (крім газопровідних, що останнім часом, у зв'язку зі стрімким зростанням цін на газ, стало досить обтяжливим для сімейного бюджету і ненадійним джерелом енергопостачання) [4].

Важливою умовою поліпшення побутових умов сільського населення є інженерне облаштування сільських територій. Кількість газифікованих сіл збільшується, а забезпечених водопроводами – зменшується: частина водопроводів, які раніше функціонували завдяки підтримці сільськогосподарських підприємств, припиняють роботу після її втрати. Жителі більшості сіл користуються водою з місцевих джерел, а понад 1,2 тис. – привізною. Незадовільним залишається стан більшості сільських доріг, покриття яких потребує поліпшення чи ремонту. Майже 5 тис. км доріг загального користування (2,7 %) не мають твердого покриття, 1 тис. сіл (3,5 %) залишаються без облаштованих автобусних під'їздів [5].

Найпопулярнішим засобом поліпшення енергопостачання сіл до останнього часу була їх газифікація. Обсяги будівництва газопровідних мереж у 1990-ті рр. зменшувалися, а суттєвого збільшення не спостерігається і до теперішнього часу.

Водночас застосування електричної енергії в комунально-побутовій сфері залишається недостатнім, а використання нетрадиційних джерел енергії перебуває на стадії вивчення зарубіжного досвіду, розроблення та апробації поодиноких вітчизняних зразків [6]. Не надається належної уваги будівництву і підтриманню в належному стані місцевих (особливо сільських) автомобільних шляхів, розв'язанню проблеми надійного і контрольованого водопостачання сіл. Головною причиною кризової ситуації у соціальній інфраструктурі села є погіршення ресурсного й організаційного забезпечення її функціонування та розвитку. У дореформений період вирішальна роль у ньому належала сільськогосподарським підприємствам, які в умовах аграрних трансформацій максимально звільнилися від нібито невластивих їм соціальних функцій. Водночас належні організаційні та фінансові умови для виконання цих функцій органами виконавчої влади через систему самоврядування або на підприємницьких засадах не були створені ні під час масової реструктуризації підприємств, ні в наступні роки. Негативну роль відіграє і сформована в радянські часи психологія «соціального утриманства», низький рівень налаштованості сільських жителів на розв'язання своїх життєвих проблем за власною ініціативою та з опорою на власні сили.

Великою і дедалі більш поглибленою проблемою села є диференціація сільських населених пунктів і територій за рівнем соціально-економічного розвитку. В умовах кризи, що охопила виробничу і соціальну сфери села, деградувало життєве середовище всіх типів поселень, але найбільших негативних наслідків зазнали малі та середні села. Саме в них в першу чергу ліквідовувалися тваринницькі ферми, промислові й допоміжні підрозділи, заклади соціально-культурного призначення, занедбувалися прилеглі до них земельні угіддя.

На нашу думку, соціальна ціна аграрних трансформацій досить висока. Звичайно, вона обумовлена не тільки ситуацією в аграрному секторі економіки. Перехідний період супроводжується проблемами макроекономічного характеру – системною кризою в економіці, соціально-демографічній, екологічній, духовній сферах, що на сьогодні надзвичайно гальмує людський розвиток взагалі і в сільській місцевості особливо. Деформоване соціально-економічне середовище, у якому перебуває українське село після багатьох років аграрних трансформацій, руйнує фізичне, психічне та духовне здоров'я селян, знижує життєву активність, творчу продуктивність, створює психоемоційний дискомфорт. За таких умов людина як основний суб'єкт економічної діяльності не може бути повноцінним учасником економічного прогресу, а її деградуючий людський капітал не може відігравати роль основного стратегічного ресурсу сталого економічного розвитку аграрної сфери. Саме тому аграрна політика держави зараз повинна, відповідно до загальноєвропейських тенденцій, бути сфокусована на проблемах сільського розвитку, підвищення добробуту сільського населення, пом'якшення негативних впливів аграрних трансформацій на тривалість та якість життя сільського населення.

У контексті сталого розвитку територіальна концентрація виробництва класифікується як така, що призводить до монокультуризації, а зрештою, до виснаження і деградації землі та інших природних ресурсів; спричинює посилення глобальної зміни клімату, оскільки вимагає значних транспортних перевезень; додає негативу до парникового ефекту й через необхідність охолодження, перероблення сільгосппродукції. Рівномірний розподіл сільськогосподарського виробництва по території, наближеність до споживачів сприяє становленню більш сталих моделей виробництва і споживання. Характеристиками більш сталої моделі споживання є купівля споживачами переважно свіжої продукції безпосередньо в товаровиробників і турбота про походження, якість і безпечність споживаного продовольства.

Обґрунтування необхідності формування виробничих зон базується на економічній доцільності: у цих зонах, як правило, урожайність та якість продукції вище середніх значень по країні, а виробничі витрати – нижчі. До початку 1990-х років в Україні поступово сформувалися спеціалізовані зони вирощування цукрових буряків (лісостеп), соняшнику та овочів (степ), картоплі (Полісся).

Екологодеструктивні чинники в аграрному виробництві, з одного боку, а з іншого – істотне зменшення обсягів природоохоронної діяльності сільгоспвиробників, можуть становити загрозу ресурсо-екологічній безпеці подальшого розвитку аграрного сектору. Спостерігається дуже слабке проведення агротехнічних і землеохоронних заходів відновлення з метою поліпшення якісного стану сільськогосподарських угідь, підвищення їхньої екологічної стійкості та відновлення родючості.

Як свідчать результати дослідження, кошти держбюджету виділяються не повністю, тому процес формування необхідних сум коштів для забезпечення нормального процесу виробництва є недосконалим.

Отже, терміново необхідно створити умови, за якими можна забезпечити комплексне регулювання економіки. Компенсаційно-витратний підхід до розподілу бюджетних коштів є суттєвим недоліком системи державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. На нашу думку, доцільним є запровадження економічно обґрунтованого механізму розподілу бюджетної підтримки сільського господарства, який полягає в застосуванні показника ефективності підтримки, що враховує показники безпосереднього впливу на фінансові результати господарювання. Виділені аграрному сектору кошти не завжди відповідали інтересам розвитку галузі. Вони спрямовувалися на розв'язання поточних проблем галузі та задоволення економічних інтересів окремих елементів аграрного сектору економіки. Щодо критеріїв визначення ефективності бюджетного регулювання сільського господарства, то вони мають відображати економічну ефективність суб'єктів ринку.

Таким чином, потрібно чітко усвідомлювати, наскільки врегульованою з боку держави є система чинних порядків і механізмів державної бюджетної підтримки сільського господарства.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Губені Ю. Економічна реформа – очима села / Ю. Губені, Б. Більський // Агросвіт України. – 2005. – № 3–4. – С. 26–27.
2. Губені Ю. Е. Аграрна реформа у Чеській Республіці: від оксамитової революції до європейської інтеграції. Приклад, гідний наслідування / Ю. Е. Губені. – Львів: Українські технології, 2007. – С. 220.
3. Івахно А. Ю. Соціально-економічна складова регіональної екологічної політики / А. Ю. Івахно // Економіка: проблеми теорії та практики [зб. наук. праць: в 5 т.]. – Т. 5. – Д.: ДНУ, 2009. – Вип. 249. – С. 1291–1297.
4. Кириленко І. Г. Державне регулювання ринку в умовах продовольчої кризи / І. Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2008. – № 9. – С. 9–16.
5. Кириленко І. Г. Актуальні питання аграрної політики в умовах трансформації економіки / І. Г. Кириленко // За сільськогосподарські кадри. – 2009. – № 4–5. – 15 трав. – С. 1–6.
6. Саблук П. Т. Розробка аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України / П. Т. Саблук, В. В. Юрчишин // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформ.-аналіт. зб.; за ред. П. Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 2002. – Вип. 5. – С. 625–642.
7. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України. – К.: Консультант, 2010. – С. 370, 372.

Надійшла до редакції 11.11.2011